

ЧАСТИНА ПЕРША

І дуб проростає із зерня

Матей

Солодкий запах нічної фіалки заливав сад. П'яний і духмяний, він мов нашіптував: «Це літо буде вічним, воно нескінченне й прекрасне, як і все ваше життя. Життя, що лише починається. Життя, що належить тільки вам».

Зграйка підлітків перестрибнула через мур, лякаючи припнутого пса, бентежачи коней у стайнях і челядь у дерев'яних прибудовах. Дворові гайдуки позовдили шаблі, та враз із поклоном їх опустили.

Іронічні посмішки, атласні жупани, гвоздикові камізели з іранського шовку, зухвалі очі. Із галасом хлопчачи обігнули кам'яницю, затарабанили в шибки. Гамселили, аж доки повітря стрясли прокльони і з вікна другого поверху вистромилась голова старої няньки. Сонна тітка Доротей запинала хустку, готова висипати на зайд увесь арсенал своєї лайки. Ті лише сміялися. Тітка Доротей була їм не указ. Ніхто їм був не указ.

Високі двері відчинилися, і з них не вибіг — вилетів розкошлачений юнак, розчісуючи п'ятірнею рудувате волосся й на ходу застібаючи гудзики небесно-синього жупана.

— Господи, на все Твоя воля, але зроби щось із цими поганцями! — гукнула навздогін хлопцям Доротея. — Для порядних людей у дворі існує хвіртка!

— І ми неодмінно нею скористаємося, — відповів рудань. Він пустив повітряний поцілунок і схилився в галантному поклоні. — Коли станемо порядними!

Сміх, схожий на гелґотіння гусей, покотився двором. Хлопці вишкірили зуби, і собі підморгуючи старенькій.

— Шістнадцять літ, а розуму як нема, то й коваль не вкує! Матею, от скажи на милість, ти правда такий дурний чи придурюєшся? — усе ще бурчала нянька, радше для так-годиться. — І чого вас там по закордонах учать?

Та юнак більше не зважав. Спинився лиш на мить, щоб скуйовдити пса, що припав до його ніг і заскавчав, ніби й собі просячись на забаву.

— Я теж скучив, Геркулесе! Але хіба можна пропускати таку ніч? — Юнак почухав собаку за вухом, злегка пригортаючи до себе його рябу голову. — Хтось із нас має лишитися вдома й охороняти тітку Доротею!

Та гмикнула. Гмикнули гайдуки, конюхи, кухарки й покоївки: невидимі очі, що спостерігали з кожного закутка розкішного маєтку.

— Матею, доста вже телячих ласок! Гайда! — гукнули товариші, відмикаючи зсередини важкі, оббиті залізом ворота. — Скоро почнеться!

— Та йду я, йду!

Той, кого назвали Матеєм, розгорнув плечі. Звів підборіддя, торкнувся високого коміра, що утруднював дихання, і ступив на бруківку вулиці.

— На Гору! — закричали хлопці.

— На Гору! — повторила луна, відбиваючись від мурованих стін.

— На Гору! — повторив Матей, прибираючи хвацького вигляду.

Хлопці бігли сутінковою дорогою, освітленою смо- лоскипами, людною, щільно забудованою кам'яниця- ми, що тулилися одна до одної. Бач, кожен голодранець хотів оселитися в місті — обнесеному валами, захище- ному від татар і сусідів-шляхтичів, що сміли зазіхну- ти на Замкове.

Хай би хто викупив себе в пана чи заробив зайвий таляр — усі сунулися в місто, намагалися звести бо- дай мазанку під його муром. Вони наймалися на робо- ту в одну з численних його майстерень, ішли за лама- ний шеляг служити прачками й чорноробами, прагнули омріяної свободи, яке обіцяло місто. І в цьому пори- ванні забували, що правлять ним гроші та титули і що справжня свобода могла бути лише в обраних, захи- щених «золотими вольностями», у жилах яких текла не водиця, а справжня шляхтянська кров. Того вечора, овіяного левкоєм, жасмином і цвітом шипшини, усім належало про це згадати.

Добродійки поважного віку мало не попадали на землю, збиті з ніг вихором.

— Рятуйте! Грабіжники! — жахнулася одна, притис- каючи прив'язаний до пояса гаманець.

— Якби ж то, — понуро відповіла інша. — Гірше.

Чорнильні плями рясніли на святковій спідниці жін- ки, вишитий фартух був безнадійно зіпсований. А десь попереду Матей із друзями вже збивали з ніг чергових пе- рехожих, кидалися під копита коням і завертали підводи.

— Невже на них нема управи? — запитала вирлоока дівчина з золотою косою, часто-часто кліпаючи віями.

— Ти, певно, новенька в місті, — відповів їй дід, що завбачливо відступив убік.

Він притулився до побіленої церкви, відбувшись меншим лихом: замість чорнил довелося обтрушувати припорошені рукави.

— Цих паненят один чорт угамує. І той намучить-ся. Знаєш, хто їхні батьки? — І він багатозначно повів сивою бровою.

Вирлоока похитала головою, чіпляючись очима за рівні спини хлопців, їхні широкі плечі, перев'язані шовковими поясами стани.

— Але ж гарні!.. — не втрималася вона, нарешті видихаючи.

— Г-гарні, — прошкварчало за спиною. — Щоб їх підняло та й гепнуло, тих красенів! Нагородив Бог небожем... Та вони там усі одне одного варті!

Пишно вбрана жінка проїхала повз них у відкритому дормезі й зникла за рогом. Дід осміхнувся у вус і невесело похитав головою.

Місто говорило, обговорювало, гнівалося й лялося, а хлопці все бігли вперед і вперед, заливаючись сміхом і святкуючи свою теплу літню ніч.

Матей теж чув ті пересуди за спиною, але яка йому була різниця? Щасливий, окрилений, він знову був удома. Попри нього бігли, розхлюпуючи розбавлені водою чорнила, його товариші, друзі дитинства. Ось худорляві й високі близнюки Серденки, молодші сини каштеляна. Шкоду вони зазвичай робили поодинці, а потім мінялися місцями, щоб заплутати, кого ж таки слід покарати. Ось статний Василько Терлицький, любов усіх панночок, холодний і незворушний, негласний ватажок їхньої хлопчачої ватаги. До всього, ще й син магната-землевласника, що міг зрівнятися статками із самим князем Замковецьким. А ось і Себастьян, Матеїв найліпший друг, живчик і пройда. Син бурмістра, він ніколи не виконував завдання до ладу, зате знаходив десятки способів, щоб утекти від домашнього вчителя й побігти на болото стріляти качок.

Звернувши з головної вулиці, друзі пірнули в подвір'я за частоколом. Широкі ворота у формі перевернутого півмісяця скрипнули й відчинилися. Двір цей віднедавна стояв покинутим, господарі поїхали на прощу до Києва, але молоді паничі вже давно не відрізняли свого від чужого. Усе в цьому місті належало їм.

Умостившись на порослій лишайником призьбі, Себастьян дістав із хованки згорнуті плащі-киреї з темного сукна, а за ними — маски. Хлопці зареготали, затуляючи одне одному роти, і проворно розподілили між собою шмаття. Ті машкари виглядали огидно та страшно — із виряченими очима, перекошені. Покриті білою емаллю, у світлі повного місяця вони видавалися мордами потойбічних потвор.

— Де ви їх дістали? — пирснув Матей, крутячи химерну маску в руках.

— Замовив у одного приятеля, — підморгнув котрийсь із близнюків. Матей досі не навчився їх розрізняти.

— А що, у вас, у святому місті Кельні, таких немає?

Юнак закотив очі. Спогади про німецьке заслання завдавали йому сорому, наганяли нудьгу. Сáme заслання, бо як інакше він міг назвати десять місяців навчання в ненависній йому школі, де заправляли монахи? Школі, куди запроторив його батько.

Матею все давалося легко, аж надто легко. І двері в доросле життя були навстіж відчинені, варто було лише ступити крок. Тільки крок цей відлунював болем. Матей волів годинами лежати в бур'янах і дивитися, як міняють свої обриси хмари, аніж учити осоружне право, закон Божий чи, куди гірше, розв'язувати задачі з арифметики. «Нудьга!» — уголос казав хлопець. Але щось усередині нашіптувало: «Я не стану таким, як він. Ані його тінню, ані його подобою».

— Давай сюди свою маску! — гаркнув Матей. Гучніше, ніж належало.

— Ото наш Матей звик командувати! Монахи там, либонь, навколішки падали від самого його голосу, — засміявся Василько.

— Та вони в мене як шовкові ходили! Бувало, «Pater noster»^{*} забували, коли мене бачили!

Матей випростав спину й поспішив прикритися маскою. За нею дуже зручно ховати брехню.

Місяць здіймався дедалі вище. Ряджені друзі дивилися одне на одного, насилу стримуючи регіт. У темряві вони мали дуже лячний вигляд, ніби душі померлих, що прийшли з того боку ріки, де розкинувся старий цвинтар.

Зачекавши, доки потік людей підніметься змієподібною дорогою до замку й коли на Горі запалять святкові вогні, п'ятеро золотих хлопчиків щільніше напнули каптури. Не забули набожно перехреститися перед надбрамною церквою та чкурнули на широкий замковий майдан.

Зойки людей перервали пісні музикантів. «Примари» розсипалися по всьому майдану, наскакуючи на старих людей і щипаючи за сідниці дівчат. Репет прокотився луною — верещали панянки та жінки в літах, а підмайстер напідпитку й зовсім повалився з ніг.

— Нечиста сила!

— Цур тебе!

— Свят, свят, свят!

Жахливі обличчя виринали й зникали, маневруючи посеред натовпу, насолоджуючись кожним криком, кожнісіньким наляканим вигуком.

Але хлопцям того було мало. Матею того було мало. Його переповнювало по вінця — це раптове відчуття

^{*} «Отче наш» (латин.).

свободи. Безкарності солодкої ночі, такого давно забутого щастя.

Матей підтягнувся на руках, і вже за кілька ударів серця примара в плащі та масці майнула галереєю замку. Тут, у тіні колони, тіснилися незнайомі люди в барвистих строях. Розпихавши їх ліктями, хлопець перехилився через поруччя, підставляючи світлу місяця страшну машкару з викривленим ротом і гулею на лобі. З-під плаща він дістав дещо цікавіше за чорнила. Наповнений телячою кров'ю міхур полетів додолу й розбився об бруківку, лишивши на ошатних святкових строях містян криваво-червоні бризки.

Люди заверещали ще дужче. Матей тріумфував. Збирався вже чкурнути геть, аж почув голос, холодний і безсторонній.

— Самі жуки в голові. І цибулеве лушпиння.

Хлопцеві мимоволі здалося, що то його стара нянька — от-от ще й про коваля заведе. Бо хто ще смів говорити з ним у такій манері?

Навпроти Матея, узявши руки в боки, стояла дівчина. Висока, жилава, а обличчя мов намальоване. На плечах її лежала темно-синя фрезія з широкими рукавами й золотими петлями, голову вінчала тіара, і Матей уже не знав, чи це запрошена скоморошка, чи сама польська королівна заговорила до нього. Пів світу проїхав, а таких зроду не бачив.

— Чого захолов? — знову озвалася дівчина, злегка підіймаючи його маску, зазираючи під неї й діловито повертаючи на місце. — Біжи. Жовніри-бо вже кинулися вас ловити. Теж мені, нечисть болотяна.

Галереєю справді бігли вартові, що нарешті отямилися й кинулися переймати бешкетників. Матей усміхнувся дівчині, не одразу розуміючи, що його усмішки під машкарою не видно, зістрибнув униз і побіг

до товаришів. Його ряджені друзі вже ховалися в по-таємній ніші між костелом і замковою стіною. Привиди мають зникати так само швидко, як і з'являтися.

Юнаки поскидали плащі й маски. Прикидали їх гіллякою із самотнього дерева й засохлим мохом, а тоді чемненько попрямували крізь натовп — просто до своїх почесних місць на підбитих оксамитом дерев'яних кріслах.

— Це вони. Це були вони, — перешіптуючись, тисцями на хлопців пальцями містяни, про всяк випадок тримаючи другу руку на калитах із грошима.

Юнаки на те всміхалися, зиркали зверхньо, по-павичому розпушували уявні хвости. Чорнила? Маски, теляча кров? Вони шляхтичі! Цим холопам довго доведеться доводити, та зрештою на чий бік стане суд?

— Сподіваюсь, є Бог на небі і покарає... цих... — Скрипучий голос з-за спини Матея завів був та урвався.

Рука старої лежала на серці. Юнак згадав, як пробігав повз неї в масці і як стрімко обернувся, щоб дужче налякати.

Бабця закотила очі.

— Лікаря! — гукнув хтось.

— Ходімо звідси, — потягнув Матея за рукав Себастьян.

— Ти бачив? Йй серце стало...

— Та все з нею буде добре, — завірив товариш. — Вона ж, як та кульбабка, від кожного вітерця хилиться. Знаєш-бо, старі люди люблять увагу, та й по всьому!

— Цікаво, скільки їй років?..

— Матею! — почувся інший голос, молодий і жвавий.

Той голос умить перервав думки — невчасні й помхурі. Здавалося, промінь сонця прорізав нічну темінь, а серце закалатало швидше.

Навпроти постала Агата, одна з тих дівчат, на яких задивлялися всі нежонаті парубки. Її густі темні коси

були заплетені в химерну зачіску, перевиті посрібленими стрічками, на шиї рясніли хрестики й коралове намисто, підкреслюючи барву губ і щік.

— Агато, — тут таки виструнчився хлопець. — Давно не бачилися, — ляпнув перше, що спало на думку.

Колись Матей волочився за нею, переймався, що його волосся надто руде, а плечі надто похилі. А нині дівчина сама до нього заговорила?

— А ти підріс за рік, — усмішка розтягнулася на її гарненькому личку. — Заходь якось провідати батька. Він буде радий тебе бачити...

Таке невинне запрошення з її вуст набуло зовсім іншого значення. І хоча її батько, шляхтич із давнього роду Шептицьких, уже кілька років був прикований до ліжка, хіба дурень міг подумати, що тої миті Агата думала про батька. Її вії злетіли й легко опустилися, кидаючи тінь на зашарілі щоки.

Перш ніж Матей устиг оговтатися, Агата зникла слідом за своєю гувернанткою. А за кілька хвилин уже інша юнка сіпала його за рукав. Він був жаданим, він міг обирати — і від тої думки груди розпирало повітрям, а з обличчя не сходила дурнувата усмішка.

Дійшовши нарешті до крісла, Матей зловив недобрый погляд свого батька — міського вїта й другої після князя особи в Замковому. Ну і нехай. А що він зробить? Всипле батогом? Знову зашле його до чорта на роги? Усе одно не бачити Матею ні спадку, ні вїтївської посади, що негласно передавалася від батька до сина. Він був третім і наймолодшим — невдала копія, неслухняна глина. Нехай собі батько супиться. От-от візьметься порівнювати зі старшими братами. А най спершу пан поважний вїт, голова суддївської ради, доведе, що під маскою був його син. Чи ж посміє? Матей удав, ніби не помічає погляду, сідаючи на місце поруч із друзями.

На крислах довкола високого помосту, обрамленого малиновими стягами князя Андрія Назарійовича Замковецького, сиділи тільки почесні гості: магнати, ксьондзи, райці з ратуші. Посполитий люд укупі з ремісниками, торговцями й селянами з-за мурів, переминаючись, стояв довкола у своїх найкращих строях. Іноземні купці, які не мали титулів, але могли собі дозволити золототкані герм'яки з підбитими горностаєм рукавами, погордо трималися осторонь, ніби підкреслюючи свою значущість у цьому місті. Їхні дружини виблискували рубіновими сережками й італійськими шовками, а дочки на виданні кидали довгі погляди в бік шляхтичів.

Нарешті Матей, змужнілий на рік, із легким пушком на підборідді, повернувся у власний світ. Тут він почувався рибою у воді, кривим шляхтичем, золотим хлопчиком, із яким усі хотіли завести дружбу.

Ось воно — відчуття, за яким Матей сумував усі довгих десять місяців. Непереможності, всевладності. Щастя. Майже щастя.

Матей вдоволено закопирив пухкі губи й перевів погляд на музикантів. Ті заграли урочисту мелодію, сповіщаючи про початок дійства. Щупленький студент виголосив панегірика на честь поважного князя й молоді княгині, яка святкувала своє дев'ятнадцятиліття.

Князь Андрій Назарійович, посивілий чоловік років п'ятдесяти, із черевцем і, як підозрював Матей, прихованою під шапкою зализиною, тримав під руку кругленьку княгиню, що от-от мала розродитися первістком. Її світлість Меланія чемно потуплювала очі, як і належало пані її становища, але Матей помітив іскорки, що ховалися за напівстуленими повіками. Вона могла вдавати що завгодно, але око Матея вловило те, що було приховане за скромністю й покірністю долі.

«Ця своє візьме, — подумав він. — Зубами вгризатиметься, а не віддасть».

Над баштами замку спалахнули феєрверки, освітлюючи сірі шпилі та червонокам'яні стіни. Музики заграли ще гучніше, ніби змагаючись із гарматами. Нездарма ж запросили цілий музичний цех.

Князь сів у високе різьблене крісло на помості, княгиня вместилася праворуч від нього. Тінь прошмигнула за князівською сім'єю, ховаючись за важкими завісами. Насмішка майнула на обличчях близнюків, Себастьян закотив очі, а Василько лише покосився на Матея й перевів задумливий погляд на затінені обриси дівчини. Катря — князівна Катаржина-Беата Замковецька — була лише на кілька років молодшою за свою мачуху. Але, на відміну від розкішної пухкої Меланії, не могла похизуватися красою. Смикана, нескладна, непомітна в решті-решт, дівчина слугувала мішенню для глузування. Щоправда, лише в ті рідкісні часи, коли про неї справді згадували. Матей із легкістю уявив дівчину міллю, яка літає під стелею, сиплючи сивим пилом зі своїх коротких крил. У місті її так і називали — Князівна Міль.

Вона стояла віддалік, у самому кутку помосту, біля урочистої сторожі зі стягами й алебардами. Сторожко визирала з-за голландських фалюндишевих* завіс, неспроможна визначитися з власним місцем. Її кучеряве пшеничне волосся, заплетене у дві коси, стирчало на всі боки, не тримаючись купи, брови та вії були такі світлі, що на блідому обличчі їх навіть не було помітно. Коштовна сукня висіла на ній мішком з-під буряків, а рукава були такі довгі, що затуляли кисті.

* Фалюндиш — ґатунок тонкого англійського або голландського сукна. (Прим. ред.)

— А що, батько її так і не випускає за стіни замку? — гмикнув Матей.

— Та де. Береже, мов коштовний скарб для нареченого, — засміявся Себастьян.

Хлопці дружно заіржали, що навколишнє панство аж цикнуло на них.

— Дивно, що вона взагалі носа висунула, — раптом сказав Василько. — Наче когось виглядає.

Промову почав князь. Говорив про довгоочікуваного спадкоємця, про чарівну молоду дружину та нову прекрасну родину. Разом із Меланією вони здійняли келихи вина, запрошуючи на поміст артистів.

Матей пожвавішав. Поміж напівпрозорих шовків і закосичених квітів він намагався розгледіти мальоване личко незнайомки з галереї. Дівчини, кращої навіть за Агату. І річ була не лише в гарненьких щічках чи темних очицях, а й у голосі, поставі. У тому, як вона з ним говорила, як торкнулася його маски. Як попередила про небезпеку.

Але видивлявся він марно, його красуня на поміст не виходила.

Скоморохи повели танець, складний і карколомний. Дівчата перекручувались через голову та високо підкидали посріблені кинджали. Хлопці ставали одне одному на плечі, вигравали на скрипці та дуді, плескали в долоні й ходили на довгих палях.

Катря так і товклася у своєму кутку. Здавалося, вона не знала, куди подітися від сотень очей. Підійти до батька чи залишитися на місці? Чи, може, одразу провалитися під землю? «Для неї то був би не найгірший вибір», — подумав Матей.

— Найпотворніша наречена в місті, — не вгавав один із близнюків, тицяючи в князівну пальцем.

— І найзаможніша.

— І найтитулованіша.

Матей вигнув губи в посмішці.

— Я би краще жаб їв, ніж таку заміж узяв, — сказав він, відкидаючи назад неслухняного чуба.

Його очі знову блищали юнацьким шалом. Здавалося, ті десять місяців заслання сталися не з ним. Здавалося, він завжди був у цьому місті — гордим лицарем і шибайголовою, своїм серед найзухваліших розбишак, вїтовим сином і багатцем, красунчиком і перекотиполем.

— Що ти сказав? Ану повтори, — раптом озвався Василько.

Його обличчя не змінило холодного відстороненого виразу, але в очах блиснуло щось лукаве. Зле.

— Про жаб? — повернув голову Матей. — Чи про найліпшу у світі наречену?

Василько посміхнувся. І від того усміху Матееві мороз пішов поза шкірою.

— Бачу, ти ще не знаєш. Ви всі ще не знаєте!

— Кажи вже, не тягни! — штурхонув Себастьян.

— Князь віддає свою дочку заміж.

— Овва! Та не може бути!

— Ще й як може! П'ятнадцять їй ще того року вишло — цілком собі повнолітня*.

— Ну то й що?

— Князь грав із друзями в карти й підняв ну ду-уже високу ставку. Він програв Катрю. Програв власну дочку в *карти*! — зненацька засміявся панич.

— Який у нас чудовий князь, як легко він розв'язав таку непросто задачу! — підхопили інші. — Напевно,

* За кодексами міського права Речі Посполитої XVI — початку XVII ст., у дівчат і хлопців повноліття наставало в різному віці: для дівчат — у 15 (за іншими нормами — 13), а для хлопців — у 17—18 років.

ніхто не хотів її брати, навіть із князівським титулом і возом грошей у придане!

— То хто ж цей щасливчик? — зачовгав на стільці Себастьян, передчуваючи новий привід для насмішок.

— Ви що, *справді* не знаєте? — Очі Василька стали вузькими. — Князь віддає дочку за нашого Матея!

— Бреши більше! — щосили стукнув його по носі Себастьян.

— Пхе, самі скоро дізнаєтеся. — Василько зиркнув на Матеєвого батька. — Це сталося вчора ввечері, на гостині в князя Замковецького. Мій тато обговорювали це з мамою, от я і підслухав.

— Оце так новина! — зареготали близнюки.

Себастьян не втримався й теж засміявся.

— Годі тобі, підтримай! Гарний-бо жарт! — Він обійняв Матея за плече.

— А що, як це не жарт? — Обличчя юнака зблідло, очі розчервонілися.

— Та ну, справді! Яким треба бути батьком, щоб грати на власну доньку!

— Яким треба бути батьком, щоб грати на власно-го сина, — чужим голосом сказав Матей, відводячи від Катрі сповнений огиди погляд.

Матей

Тінь під вербичкою зменшувалась, коли сонце підійма-лося в zenit. Річкова прохолода теж зникала, на зміну їй приходила задуха, що пахла медом і розігрітими травами.

У тій тіні горілиць лежав Матей, підклавши під голо-ву обидві руки. Він не помічав ані спеки, ані мурашок, що вподобали його босі ноги та все шукали нагоди за-повзти йому в холоші.